

РЕФЛЕКСИВНІ АВТОКАУЗАТИВИ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті охарактеризовано статус зворотних дієслів у мовознавстві. Наведено різні підходи до розуміння рефлексивних автокаузативів у сучасному мовознавстві. Визначено обсяг рефлексивних автокаузативів, які виражаються предикатами руху та переміщення. Виділено три семантичні класи рефлексивних автокаузативів: дієслова поступального руху, дієслова коливального руху та дієслова обертального руху. Абстрактна семантична категорія «спосіб переміщення» конкретизується в значеннях дієслів, що називають переміщення за допомогою транспорту або самостійне переміщення. За абстрактною семантичною категорією «середовище переміщення» автокаузативи поступального руху диференціюються на групи з такими загальними значеннями: переміщення твердою поверхнею; переміщення рідким середовищем; переміщення повітрям. Досліджено специфічні семантичні ознаки рефлексивних автокаузативів у польській та українській мовах. Проаналізовано вживання рефлексивних автокаузативів у сучасних польських та українських художніх текстах.

Ключові слова: рефлексивний автокаузатив; предикати руху та переміщення; транзитивні дієслова; суб'єкт; об'єкт.

Статус категорії зворотності в мовознавстві залишається дискусійним. Зворотність, тобто поєднання дієслів зі зворотним елементом, – це одна з найяскравіших властивостей дієслова. Сама назва 'зворотність' умовна, оскільки в сучасних слов'янських мовах зворотний елемент у більшості випадків взагалі не співвідноситься з буквальним значенням 'звернення дії', а спирається на етимологічну вмотивованість і мовознавчу традицію.

Рефлексивним (зворотним) значенням називаються конструкції особливого типу однореферентності, а саме повного чи часткового співпадіння об'єкта дії (чи іншого актанта) зі суб'єктом [5, с. 241]. Рефлексиви – це дієслова з рефлексивним займенником *się* в польській мові й постфіксом *-ся/-сь* в українській мові. Об'єднують ці дієслова двох мов структурна однотипність – наявність формального показника займенника *się* / постфікса *-ся* (що набув ознак десемантизації) і неперехідність, тобто несумісність зі спрямуванням дії на зовнішній об'єкт [4, с. 92]; для них характерна семантична багатоплановість.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в польському та українському мовознавстві немає достатньо систематичного опрацювання теорії зворотних дієслів. В інших слов'янських мовах (російській, чеській) наука про зворотні дієслова входить фундаментальною частиною до загального вчення про дієслівну систему. Семантичну класифікацію рефлексивних конструкцій у російському мовознавстві здійснили Н. Янко-Триніцька [6] та О. Бондарко [5], у польському – К. Wilczewska [13], у вибраних слов'янських мовах – Ю. Князев [2]. Зіставно-типологічні дослідження категорії зворотності здійсненні з опертям на польську й російську [7], польську й чеську [8],

польську й англійську [9] мови, проте в цьому аспекті на ґрунті польської та української мов вона не вивчалась, чим і зумовлена актуальність проблеми.

Мета статті: описати та зіставити рефлексивні автокаузативи польської та української мов. **Завдання:** визначити статус рефлексивних конструкцій у сучасному мовознавстві; дослідити специфічні семантичні ознаки рефлексивних автокаузативів у польській та українській мовах; проаналізувати вживання їх у сучасних художніх текстах.

Автокаузативи позначають ситуації з агентивним суб'єктом, який власними діями каузує зміну положення свого тіла чи переміщення в просторі. Суб'єктом таких дій повинна бути істота – людина чи тварина. А. Вежбицька вважає, що в основі автокаузативного значення лежить розчеплення людини на «тіло» та «розум». Відповідно, дія (зміна положення тіла) відбулася тому, що людина (її розум) захотіла цієї зміни [12, с.141]. К. Вільчевська відносить такі дієслова до групи під назвою «czasowniki zwrotne ruchowe» [13, с. 38].

Автокаузативи виражаються предикатами руху та переміщення, які поділяються на три семантичні класи: дієслова поступального руху, дієслова коливального руху і дієслова обертального руху. Переміщення – це зміна позиції суб'єкта в просторі, а рух – зміна позиції взагалі. Переміщення без руху неможливе, а рух без переміщення має місце. Крім загальної ідеї пересування, важливі й інші ознаки руху, а саме: темп, спосіб, фаза, середовище [3].

Автокаузативи поступального руху є найбільш численними в межах аналізованої групи і диференціюються на абстрактно-семантичні категорії «спосіб переміщення» та «середовище переміщення».

Абстрактна семантична категорія «спосіб переміщення» конкретизується в значеннях дієслів, що називають переміщення за допомогою транспорту або самостійне переміщення. Ці дієслова характеризуються цілісністю дії, що може відбуватися як у горизонтальному, так і вертикальному напрямках.

До автокаузативів зі значенням ‘самостійне переміщення’ належать дієслова, що позначають рухи, зміну, зайняття місця чи певної позиції в просторі: *kierować się, zsunąć się, cofnąć się, gmerać się, wywindować się, poderwać się, wyrzucić się, przetoczyć się, zwinąć się, odbić się, rozplaszczyc się, czołgać się* // *зірватися, зсунутися, зігнути, зупинитися, повернутися, скрутитися, відірватися, підвестися, відсунутися*.

Проаналізуємо речення *Dawid mówił, żeby się rzucić na mury – wszyscy, ilu nas zostało w getcie, przedrzeć się na stronę aryjską, usiąść na walach Cytadeli, rzędami, jeden nad drugim, i czekać, aż gestapowcy obstarwią nas karabinami maszynowymi i rozstrzelają po kolei, rząd za rzędem* (H. Krall), у якому рефлексивний автокаузатив виражає самостійний рух тілом, швидке переміщення суб’єкта в просторі // *Ковалиха, ніби тільки тепер помітила його, підвелася, подала ключ Скурді, той узяв і мовчки вийшов* (О. Коломієць) виділений автокаузатив має значення ‘набувати стоячого положення, вставати, виходячи з сидячого, лежачого, зігнутого і т. ін. положення’ [1], тобто констатується зміна положення тіла.

Рефлексивні автокаузативи зі значенням ‘спосіб переміщення за допомогою транспортного засобу’ виражають дію, суб’єктом якої може бути автомобіль, автобус, потяг, корабель. З одного боку, транспортні засоби є неістотами, тому не можуть самі виконувати дію, але з іншого – їм приписуються риси живих істот, оскільки людина керує цими транспортними засобами: *zatrzymać się, toczyć się, szarpnąć się, zakołysać się, poruszać się, odchyłać się, zwrócić się, skierować się, podciągnąć się, zniżyć się, wznosić się* // *знизитися, пришивидитися, розвернутися, зупинитися, розігнатися, припаркуватися, приземлитися, підніматися, врізатися, вдаритися, відхилитися, повернутися*. У реченні *Nie było śladów hamowania. Jej samochód wbił się dosłownie pod chłodnicę ciężarówki* (J. L. Wiśniewski) повідомляється, що суб’єкт (автомобіль) зі значенням ‘транспортний засіб’ виконав дію, яка призвела до зміни місцезнаходження суб’єкта, унаслідок чого відбулися й зовнішні зміни суб’єкта // *Дорога була слизька, ніч, їхав на великій швидкості – машина врізалася в дерево, уламки розкидало на сто метрів* (Л. Костенко) – суб’єкт у зв’язку з певними зовнішніми чинниками виконав дію, яка призвела до руху та зміни зовнішнього вигляду суб’єкта.

За абстрактною семантичною категорією «середовище переміщення» автокаузативи поступального руху диференціюються на групи з такими загальними значеннями:

1. Переміщення твердою поверхнею: *bląkać się, ciągać się, byczyć się, doczłapać się, dopchać się, dostać się, łupnować się, lajdaczyć się* // *вештатися, котитися, тинятися, дістатися, добиратися, донхатися*. У реченнях *Poznajcie się. Koledzy z bankietu, ale niewinnego. Może ich pobłogosławisz, bo bląkają się po*

nosy jak grzeszne dusze (T. Konwicky) // *Зранку я проводжаю Оксану на потяг (хоча не у моїх правилах волочитися із партнерками містом)* (С. Процюк) – виділені автокаузативи означають хаотичне переміщення суб’єкта-людини твердою поверхнею.

2. Переміщення рідким середовищем: *kotłować się, pluskać się, popluskać się, nurzać się, pławić się, taplać się, chlustać się, bełtać się* // *бовтатися, брьохатися, хлюпатися*. У реченнях *Wil na jego miejscu z pewnością wymyśliłby co innego i nie musielibyśmy pluskać się w stawie ani wyczekiwać godzinami w szuwarach czy wrzowowisku; a co ważniejsze, poszłoby nam wszystko jak z płatka* (A. Mandalian) // *Рівно о восьмій (він давно вмонтував у себе будильник і заводив його та ставив на восьму ранку кожного вечора) дядько схоплювався на ноги, хлюпався, мов горобець, у ложці води, ковтав цілими десятками яєць (їх давили в дядьковім череві за автобусної тісняви і огрядний дядько у такий спосіб заощаджував хвилини) та вибігав на вулицю* (В. Дрозд) зазначено, що суб’єкти здійснюють активний рух у рідкому середовищі.

3. Переміщення повітрям: *trwoić się, nalecieć się, roić się* // *роїтися, скупчуватися, клубитися*: У реченнях *Na werandzie potknął się o barłóg i koc, stało gliniane palenisko pełne siwego popiołu, garnczek, w którym roily się muchy* (W. Żukrowski) // *В хаті стояла нітемрява. Біля мисника роїлись мухи* (М. Олійник) повідомлено, що суб’єкти-комахи здійснюють рух у повітрі.

При рефлексивних автокаузативах може вживатися суб’єкт, виражений збірним іменником: *Widział pan, jak poniewierają człowieka. Cafe ministerstwo trzęsie się przed nim; Dziś oni poniewierają, jutro on będzie poniewierał* (T. Konwicky) // *Через десяток років тут товклася уже зовсім інша молодь – якісь галасливі дівчатка і круті парубки, що пили пиво з горла, яким уже ніякого діла не було ні до нас, ні до України* (Л. Костенко) – виділеним автокаузативам характерна сема сукупності, що виражається в поєднанні зі збірними іменниками, у яких збірність виражена лексично й у відповідних граматичних формах. *Pewnego dnia szliśmy razem Leszmem, na ulicy były tłumy ludzi i nagle jacyś esesowcy zaczęli strzelać. Tłum rzucił się do ucieczki. On też* (H. Krall) // *Люди ставали навипиньки і чекали, коли ж з’являться полонені німці, але їх не було, а пополудні натомп уже почав розбрідатися, незважаючи на спеку й духоту...* (Ю. Винничук) виділені рефлексивні автокаузативи номінують дії осіб, спрямованих на роз’єднання, і мають сему ‘сукупність’, ‘множинність діячів’, тому сполучаються з іменниками, що позначають певну кількість осіб чи предметів, більшу ніж один.

Автокаузативи типу: *zginać się, garbić się, odwrócić się, pochylić się, wyprężyć się, zaczepić się nogami, spuścić się głową* // *нахилитися, випряматися, повернутися, зігнути, сидіти, зігнувшись (все тіло) і сидіти, згорбившись (тільки спину)*, що позначають рух частиною тіла «без зміни місцезнаходження» [10], близькі за значенням до рефлексивних посесивів, у яких партитивним об’єктом є частина тіла. Порівняємо: *Ci, co byli niżej, podeszli już nade mnie. Jacyś inni ludzie nadchodzą. Garbią się. A tu w nas bije i bije. Już nie tak dużo* (M. Białoszewski) – об’єктом дії є частина тіла –

спина, а отже, виділене дієслово належить до рефлексивних посесивів. Натомість у наступному реченні *...więc gdy człowiek nie uśmiercił siebie jeszcze całkowicie i wśród ciemnych obszarów jego zła kołacze się bodaj najniklejszy promyczek tęsknoty za dobrem i potrzebą dobra, **pochyla się** człowiek nad tym wątlym płomyczkiem, aby ludzić się w chwilach samotności...* (J. Andrzejewski) зазначено, що суб'єкт змінив положення свого тіла, тому виділене дієслово – автокаузатив // *Скирда поволі **нахиляється**, йому це важко, бере ляльку, якусь хвилину дивиться на неї, потім примощує на столі (О. Коломієць)* – виділене дієслово позначає рух усім тілом, тому має автокаузативне значення; *... знайшов затишке, під влещаним бур'яном, кубельце, біля якого за кілька метрів уздовж і впоперек стелилися відпечатки братових гумових чобіт, а заєць пересидів, витерпів і кажи потім, що він дурний і переляканий навіки; він із кубла то виповз, коли ви **напівобернулися** до нього спинами, і не чули його й небачили; геройський заєць!* (Є. Пашковський) – виділене дієслово означає зміну положення частини тіла (спини) суб'єкта, тому має рефлексивно-посесивне значення.

Нерефлексивні дієслова, на основі яких утворюються рефлексивні автокаузативи, – *unieść, opuścić, nachylać, wyprostować* // *підняти, опустити, нахилити, випрямити*, – це дієслова результату, а не способу. Словникові статті фіксують тільки підсумковий стан, а спосіб його досягнення не визначається, наприклад: **opuścić** – **opuszczać** 1. «zmienić (zmieniać) położenie czegoś przez skierowanie ku dołowi; zniżyć (zniżyć), zwiesić (zwiveszać), spuścić (spuszcząć)» [11] // **opuścić** 1. Переміщувати нижче, донизу. Кінцевий результат дії в нерефлексивних і рефлексивних дієсловах однаковий, що свідчить про збереження рефлексивного семантичного компонента в значенні цієї групи рефлексивів [1]. Порівняймо: *Gdy na chwilę **wyprostowała** głowę, zobaczył, że ma założone na uszy swoje czarne ogromne słuchawki (J. L. Wiśniewski) / Po godzinie mogę **się wyprostować**. Na pewno zatrucie. Ciągłe wygłodniała, podjadam byle co i to są skutki (M. Gretkowska)* – в обох прикладах виділені дієслова фіксують результат руху, а спосіб досягнення цього результату залишається імплікованим; *Шофер знову трохи **опустив** віконце і спитав мирно так, аж лагідно... (Г. Тютюнник); – Люба, оминувши нору, обережно **опустилась** на коліна, приклала вухо до землі й зашепотіла... (М. Стельмах)* – констатується зміна положення як результат дії, спосіб досягнення не описується.

Для польської мови характерне утворення рефлексивних автокаузативів від транзитивних нерефлексивних дієслів, на відміну від української мови, у якій дієслова руху є синтаксично агентивно неперехідні: Оп **położył się** spać і Він **ліг** спати (незворотне дієслово) [2, с. 276]; **Przesaść się** z krzesła na fotel і **Пересісти** з одного місця на інше; **Różno już, czas się kłaść** і Пізно вже, час **іти спати**. Порівняймо: *Gnało mnie z miasta do miasta i z kraju do kraju, ale jak przyjeżdżałem, to okazywało się, że nikt nie czeka i nie ma już komu pomóc i w ogóle nie ma nic do zrobienia, więc wróciłem (mówili mi: «I ty chcesz patrzeć na te mury, na bruki, na puste ulice?»), a ja wiedziałem, że muszę tutaj być, żeby na to patrzeć), wróciłem więc, **położyłem się** na*

*łóżku i tak zostałem (H. Krall) // Дядьки стовбичили на майдані більше години, в них поболіли ноги, і деякі відійшли до тополь, щоб **лягти** або сісти (Г. Тютюнник).*

Дія рефлексивних автокаузативів зі значенням 'коливальні, мимовільні рухи тіла' нагадують рухи природних об'єктів, зумовлених нецілеспрямованим зовнішнім впливом. Особливістю дієслів коливального руху є сема 'рух без зміни місцезнаходження'. Вони передають рух на місці або в обмеженому просторі: *taczać się, chwiać się, kiwać się, kulcić się, borykać się, dyndać się, huśtać się, kiwać się, kolebać się // **хитатися, покачуватися, трясатися, тріпатися, стинатися, ворушитися, шарпатися, здригатися.***

У реченні *Na Nowym Świecie widzę znanego malarza. Nie **zatacza się**, nie **bełkocze**, ale wiem, że jego pracownia ma od rana pół litra objętości (M. Gretkowska)* описано, що суб'єкт неупорядкованими коливальними рухами здійснює зміну положення свого тіла. Причиною таких рухів може бути вплив на організм людини певних чинників, наприклад: дія наркотичних чи лікувальних засобів, погодні умови, погане самопочуття, інше // *... як **почне підстрибувати на чотирьох лапах, качатися** на спині; і **звискуватиме і янчатиме, немов німий, переповнений найріднішої щирості; німий, якому серце з радості стає під горлом, і через мить він, відкашлявшись, схлипнувши, не може не заговорити; як він нестримно **кидатиметься** з боку в бік подвір'ям!** (Є. Пашковський)* – виділені дієслова **качатися** і **кидатиметься** позначають неупорядкований коливальний рух тіла.

Автокаузативи обертального руху позначають рух, за якого всі точки тіла обертаються навколо певного центра – внутрішньої або зовнішньої вісі обертання: *kręcić się, obracać się, płątać się, wić się, gnieździć się, kokosić się, kołować się, mieszać się, pałętać się, pętać się, przewijać się, wiercić się // **обернутися, крутитися, вертмітися, витися, гніздитися.***

У реченні *Wszędzie **kręcili się** kelnerzy, którzy roznosili kieliszki, szklanki, filiżanki z taką kuglarską zręcznością i brawurą, że widziałem coś podobnego tylko raz, w cyrku radzieckim, kiedy sztukmistrz wyczarował z powietrza drewniany talerz, szklany puchar i chudego, wrzeszczącego koguta (R. Karusiński)* виділений рефлексивний автокаузатив виражає обертальний рух, який здійснюється по замкнутій кривій // У наступному прикладі *...Зіна вся була вогонь і пристрасть, вона сама горіла, й навколо неї палахкотіло, сама сміялася, й довола лунав регіт, все в ній витанцьовувало, все було якесь таке жіноче, що й не скажеш, чоловіки буквально дуріли коло неї, а вона **крутилася-вертілася** поміж них, але жодного не підпускала на відстань, де б могли порушуватися правила техніки дівочої безпеки (П. Загребельний)* повідомляється, що обертальний рух суб'єкта здійснюється на місці навколо зовнішньої осі.

Отже, рефлексивні автокаузативи позначають ситуації з агентивним суб'єктом, який власними діями каузує зміну положення свого тіла чи переміщення в просторі. Автокаузативи поділяються на три семантичні класи: дієслова поступального руху, дієслова коливального руху і дієслова обертального руху. Для польської

мови характерне утворення рефлексивних автокаузативів від транзитивних нерелаксивних дієслів, на відміну від української мови, у якій дієслова руху є синтаксично агентивно неперехідні: *On położył się*

spać i Він ліг спати (незворотне дієслово); Przesiąść się z krzesła na fotel i Пересісти з одного місця на інше; Późno już, czas się kłaść i Пізно вже, час їти спати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/>.
2. Князев Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе / Ю. П. Князев. – М. : Языки славянских культур, 2007. – С. 276.
3. Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Митрофанова. – Запоріжжя, 2007. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/11398/66/>.
4. Соколова С. О. Дієслова з постфіксом *-ся* як граматична проблема / С. О. Соколова // Мовознавчий вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – 2009. – Вип. 8. – С. 92–99.
5. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость [Текст] // А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др. ; редкол. : А. В. Бондарко (отв. ред.) и др. ; АН СССР, Ин-т лингв. исслед. – СПб. : Наука. – С.-Петербург. отд-ние, 1991. – С. 241.
6. Янко-Триницкая Н. Возвратные глаголы в современном русском языке / Н. Янко-Триницкая. – Москва, 1962. – 247 с.
7. Doros A. Kategoria zwrotności w języku rosyjskim i polskim / A. Doros. – Rzeszów : Wydawnictwo uczelniane wyższej szkoły pedagogicznej, 1981. – 77 s.
8. Havranek B. Genera verbi v slovanských jazycích / B. Havranek. – Praha : Kr. České spol. nauk, 1928. – 184 s.
9. Kański Z. Arbitrary Reference and Reflexivity: A Generative Study of the Polish Pronoun *się* and its English Equivalents / Z. Kański. – Katowice, 1986. – 207 s.
10. Kemmer S. The middle voice: a typological and diachronical study. Doctoral dissertation / S. Kemmer. – Stanford University, 1988. – S. 92.
11. Uniwersalny słownik języka polskiego. Wersja 1.0 / pod red. S. Dubisza. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
12. Wierzbicka A. Mind and body / A. Wierzbicka // McCawley J. D. (ed.). Notes from linguistic underground. New York, 1976. – Vol 7. – P. 141.
13. Wilczewska K. Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie / K. Wilczewska. – Toruń : PWN, 1966. – 171 s.

Н. О. Щербий,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, г. Івано-Франківск, Україна

РЕФЛЕКСИВНЫЕ АВТОКАУЗАТИВЫ В ПОЛЬСКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье охарактеризован статус возвратных глаголов в языкознании. Приведены различные подходы к пониманию рефлексивных автокаузативов в современном языкознании. Определен объем рефлексивных автокаузативов, которые выражаются предикатами движения и перемещения. Выделены три семантические классы рефлексивных автокаузативов: глаголы поступательного движения, глаголы колебательного движения и глаголы вращательного движения. Абстрактная семантическая категория «способ перемещения» конкретизируется в значениях глаголов, которые называют перемещение с помощью транспорта или самостоятельное перемещение. По абстрактной семантической категории «среда перемещения» автокаузативы поступательного движения дифференцируются на группы с такими общими значениями, как перемещение твердой поверхностью; перемещения жидкой средой; перемещения воздухом. Рассмотрены семантические особенности рефлексивных автокаузативов в польском и украинском языках. Проанализировано употребление рефлексивных автокаузативов в современных польских и украинских художественных текстах.

Ключевые слова: рефлексивный автокаузатив; предикаты движения и перемещения; переходные глаголы; субъект; объект.

N. O. Shcherbii,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

REFLEXIVE AUTOCAUSATIVE IN POLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

The article investigates the status of the «reflexive verb» in linguistics. The article deals with different approaches to identify the notice of reflexive autocausative in modern linguistics. The paper describes the dimensions of reflexive autocausative, which includes predicates of motion and movement. Identified three semantic types of reflexive autocausative, such as: translational motion verbs, fluctuation motion verbs and rotational motion verbs. Autocausative verbs of motion belong to a special category of verbs used to describe the means of transportation or ways of movement. They are handy to describe a variety of situations – the general meaning «to go by foot» or «to walk» and «to go by a means of transportation, such as car, bus, tram, bicycle, etc.» or «to travel». The reflexive autocausative

verbs originated from the environment of their motion and differentiate into three types, such as: overland motion, motion on water, motion by air. Polish characterized by the formation of reflexive autocausative from transitive unreflexive verbs, unlike the Ukrainian language in which verbs of motion is elliptical syntactically intransitive. The paper is devoted to the semantic aspect of reflexive autocausative in Polish and Ukrainian languages. The results of this comparison with examples from the modern Polish and Ukrainian literature are presented in the article.

Keywords: *reflexive autocausative verb; predicates of motion and movement; transitive verbs; subject; object.*

© Щербій Н. О., 2015

Дата надходження статті до редколегії 11.03.2015